

4. ELS FACTORS HUMANS: EL PROCÉS HISTÒRIC DE POBLAMENT I LA SEVA INFLUÈNCIA SOBRE EL PAISATGE

4. ELS FACTORS HUMANS: EL PROCÉS HISTÒRIC DE POBLAMENT I LA SEVA INFLUÈNCIA SOBRE EL PAISATGE

El paisatge actual de les Terres de Lleida és, tal i com s'ha descrit a l'apartat 3 d'aquesta memòria, el resultat de l'acció conjunta i prolongada al llarg del temps de determinats factors biòtics i abiòtics sobre el territori. A part d'aquests factors naturals, l'home també ha tingut una influència determinant en la configuració del paisatge de les Terres de Lleida, esdevenint el principal agent de transformació de l'entorn (bàsicament en els darrers dos segles). Així doncs, les diverses cultures que en un moment o altre de la història s'han establert en aquest territori han fet ús del seu paisatge i l'han convertit en un element essencial de la seva realitat social, intervenint amb més o menys intensitat sobre les condicions del seu entorn.

La importància del factor humà en la gènesi del paisatge actual és el motiu que justifica la inclusió d'aquest apartat en els catàlegs de paisatge. En el cas de les Terres de Lleida, les pàgines següents ofereixen una breu perspectiva històrica de l'ocupació del territori i les transformacions paisatgístiques al llarg dels segles, de forma territorialitzada, que ha de contribuir a interpretar el paisatge actual, com a base per elaborar els objectius de qualitat paisatgística, les normes, les directrius i les recomanacions contingudes als apartats 12 i 13 d'aquesta memòria.

El repàs als grans períodes històrics, en termes d'ocupació del territori i d'intervenció en el paisatge, s'inicia en els primers assentaments humans dels quals es té notícia i continua per les civilitzacions ibèrica i romana, continuant pel període de domini sarraí de les Terres de Lleida i la posterior reconquesta i arribant, finalment, als nostres dies.

4.1.- Des dels primers assentaments fins a l'Edat Mitjana

Les terres que configuren l'actual àmbit de Terres de Lleida presenten nombrosos vestigis arqueològics que posen de manifest l'antiguitat del poblament humà en aquest territori. Els jaciments existents als municipis de Lleida, Puigverd de Lleida, Alfés, Aspa i Artesa de Lleida testimonien la presència de primers pobladors durant el Paleolític. També es disposa de restes arqueològiques pertanyents al

període final del Mesolític (8800-5000 aC), com són, entre altres, el jaciments de la roca dels Moros del Cogul (Les Garrigues) i els existents a les rodalies del riu Set en el terme municipal de la Pobra de Cérvoles (Les Garrigues) i la bauma de la Peixera d'Alfés (Segrià).

Finalment, també cal destacar l'existència de jaciments arqueològics pertanyents al Neolític (5000-2000 aC), com el de l'Hostal Roig, al Montsec i també hi ha diversos indicis de la cultura megalítica a Vilanova de Meià (la Noguera), concretament a les rodalies del cim del Cogulló.

A l'hora d'interpretar l'estructura del paisatge durant la prehistòria cal tenir present que els factors climàtics i l'aspecte de l'entorn diferien dels actuals, per la qual cosa cal ser especialment curós a l'hora de descriure com era el paisatge existent en aquella època. No obstant això, sí que sembla possible inferir la influència del factor humà sobre el paisatge partint de l'estructura econòmica i social de cada època. En aquest sentit, cal preveure una intervenció mínima sobre el paisatge durant el Paleolític i el Mesolític, atès que en aquell temps vivia en coves, balms i cabanes i s'alimentava de la caça, la pesca i la recol·lecció de fruits silvestres. No és fins al Neolític que s'estableixen els primers assentaments de població estables i que s'inicia la pràctica de l'agricultura i de la ramaderia, amb les conseqüents transformacions dels ecosistemes existents (d'una magnitud reduïda si es compara amb l'agricultura moderna).

Avançant en la història, entre els segles VI i V aC les Terres de Lleida van ser el territori dels ilergetes, una tribu iber que tenia la seva capital a *Ilirta* (l'actual Lleida), tot i que una gran part de la Segarra pertanyia al territori dels lacetans. Les restes ilergetes més importants de les Terres de Lleida són els poblats del tossal de les Tenalles (Sidamon), el molí de l'Espígol (Tornabous) i la fortalesa dels Vilars (Arbeca), al Pla d'Urgell, l'Urgell i les Garrigues respectivament. Tal i com mostren aquests jaciments, en termes generals els ibers vivien en poblats encimbellats dalt de turons, bàsicament per motius defensives, tot i que també s'ha documentat l'existència de poblaments dispersos, generalment cases de pagès aïllades ubicades en zones privilegiades per la seva riquesa agrícola per la facilitat de comunicació.

És precisament en aquesta època que s'inicien les primeres roturacions de terreny per a l'establiment d'una agricultura fixa, especialment de caire cerealista (blat, civada, ordí i mill), tot i que també es practicava l'agricultura d'horta. La ramaderia també jugava un paper important en l'economia i l'alimentació dels ibers, i degué tenir un cert paper en la configuració del paisatge com a conseqüència de la pastura del bestiar (cabrú, oví, porcí, oví i equí).

Durant la romanització (entre el 500 aC i el 500 dC), el territori de la depressió Central Catalana presentava un poblament molt dens, destacant especialment les ciutats d'Ilerda (Lleida) i Iesso (Guissona). En aquesta època s'inicia un procés de deforestació de les terrasses fluvials quaternàries i d'extensió de les terres dedicades a l'agricultura, on es conreava principalment l'olivera, la vinya i els cereals (i altres espècies com, per exemple, la noguera). D'altra banda, aquest període també ve marcat per la construcció d'importants vies de comunicació (les vies romanes), el traçat de les quals encara perdura a través de les actuals infraestructures viàries. La via *Gallica Flava*, per exemple, sortia d'Ilerda cap a les Avellanès i, després d'enfilar-se pel port d'Àger, on encara es pot observar un tram d'aquesta calçada, arribava a Àger (actual C-12) (figura 4.1), i després continuava fins a Vilanova de Meià, travessant el Montsec pel pas Nou fins a Aesso (Isona).

A partir del segle V dC es produeixen canvis importants en el paisatge, coincidint amb moments de fort trasbals polític i social. El declivi de l'Imperi romà i l'arribada dels francs procedents del nord van afectar la població i a la seva localització, així com als usos del sòl i als sistemes agraris.

Aquest procés va reforçar-se amb la conquesta del territori pels sarraïns i el seu posterior domini sobre aquestes terres. Durant aquest període de domini islàmic es produïren avenços importants des del punt de vista agrícola, amb la construcció de diversos canals com el de Pinyana (que encara sobreviu actualment, amb les corresponents transformacions). Des del punt de vista del poblament, estudis recents (ERITJA, 1998) apunten que la possibilitat que predominés un hàbitat repartit en "aldees" (anomenades *daya*) o en almúnies. La mateixa font apunta que, tot i que els estudis sobre el món islàmic a Catalunya són molt recents, actualment es disposa d'exemples d'almúnies o alqueries excavades, com a Avinganya i a Vensilló, destacant especialment el jaciment de Solibernat, on es pot veure un d'aquests nuclis, integrat per una torre, uns habitatges i un mur que cloïa el cim d'un turó.

Fig. 4.1. Segment de calçada romana, a prop del port d'Àger.

Figura 4.2. Torre de guaita de Figuerola de Meià.

A partir del segle XI, i especialment a l'inici del XII, la reconquesta d'aquestes terres genera la necessitat de garantir el seu domini de forma permanent. Per aquest motiu es concedeixen privilegis, es crea un sistema feudal i, en aquest context, sorgeixen nombrosos nuclis de població arreu del territori. Aquests nuclis s'aixopluguen al voltant de castells (pobles d'origen castral) i esglésies (pobles d'origen de sagrera), mentre d'altres es basteixen de nou (vilanoves). No obstant això, estudis recents apunten la possibilitat que en els primers anys de reconquesta es mantingués el poblament dispers que havia caracteritzat el període de domini sarraí.

Després de la conquesta de les terres de Lleida, els colonitzadors es trobaren un territori de conreu que estava configurat a les necessitats de la societat andalusina. La necessitat d'ocupar-lo, fer-lo produir i de distribuir-lo entre els nous pobladors (allà on havia estat abandonat pels sarraïns) va provocar canvis importants del paisatge d'aquest territori, que segurament només ha estat igualat per la reparcel·lació de moltes àrees agrícoles que s'ha produït al segle XX (Bolós, 2004).

En aquesta època es detecta una recuperació de l'àrea forestal, més estabilitat en la població i una nova expansió dels conreus mediterranis, especialment dels cereals, l'olivera i la vinya. Aquesta expansió no comporta, però, la reducció de la ramaderia, que tendeix a fer-se cada cop més intensiva. La consolidació de les estructures feudals i la millora del temps (amb l'anomenat òptim climàtic medieval) contribueixen a l'estabilitat i recuperació del paisatge rural.

4.2.- Des de l'Edat Mitjana fins a la meitat del segle XIX

Entre els segles XV i XVII, diverses guerres i epidèmies van afectar l'estructura socioeconòmica de les Terres de Lleida: va disminuir la població en el conjunt de l'àmbit, es van abandonar camps de conreu i, com a conseqüència d'això, es va produir la recuperació de la vegetació de caràcter forestal. Diversos escriptors, alguns bons coneixedors d'aquestes terres i viatgers incansables han deixat testimoni gràfic, amb llurs descripcions i gravats del territori, la seva gent i els principals cultius. Hi ha reculls d'Enric Cook, notari apostòlic i arquer de Felip II (viatge de l'any 1585); Pere Gil, autor de la Geografia de Catalunya de l'any 1600; Lorenzo Margalotti, cronista oficial del príncep italià Cosme de Medicis (1668); Lunardo Otthobon, amb motiu del viatge que feu l'ambaixador venecià Sigismondo Cavalli l'any 1567; d'Hernando Colom, fill de Cristòfor Colom, de l'any 1529; l'agrònom Arthur Young (1787) i, entre altres, del jurista Francisco de Zamora l'any 1788.

A principis del segle XIX sorgí un element cultural de molta repercussió en el paisatge i que va significar la instauració de l'agricultura a les terres trencades i costerudes de les Terres de Lleida, és a dir, a la Segarra i la Noguera i molt especialment a les Garrigues: la construcció de murs de pedra seca (figura 4.3). Certament, l'augment de la població produït en aquest temps, propicià la cerca de noves terres per conrear, i és així com l'olivera, la vinya i l'ametller passaren a incrementar llur superfície i a formar part de cultius abancalats. Els murs de pedra seca, d'altra banda, ajudaren a la progressió dels sòls, a retenir-los i protegir-los de l'erosió.

Fig. 4.3. Murs de pedra seca en mal estat de conservació a la vora d'Omells de na Gaia

4.3.- Des de la meitat del segle XIX fins a l'actualitat

A mitjans del segle XIX, les lleis de desamortització van provocar l'alienació de les masses forestals de l'Església per part de l'Estat i els Ajuntaments. Això suposà una nova explotació de les terres i una nova etapa de degradació de les àrees forestals a favor dels conreus, però també contribuir a l'obtenció de fusta i carbó vegetal i a activar les forces del mercat. En aquest període també es produí l'expansió del conreu de la vinya a Catalunya, provocada per la crisi del sector a França arran de l'aparició de la fil·loxera. Es conrearen terres molt marginals, ocupades abans per cereals.

Fig. 4.4. Cabana de mitja volta al terme d'Esplugu Calba, a la vora de la carretera d'Omellons a l'Esplugu Calba.

D'altra banda, la construcció del ferrocarril (1874), l'arribada de l'electricitat (1884), el telègraf, el regadiu i la millora de la xarxa de carreteres transforma d'una manera ràpida el paisatge català (figura 4.4).

En aquest mateix segle es materialitzà, per fi, una obra projectada des de feia dècades i a la que es sumarien altres de similars en els anys següents. Aquesta obra marcà el punt de partida d'un seguit de transformacions amb grans repercussions en el paisatge, perquè va implicar importants canvis en l'ús del sòl, com la construcció del canal d'Urgell.

Regar les Terres de Lleida és un projecte que data de temps immemorial. La xarxa de reg representa un element de rellevant importància a l'hora d'explicar el territori de ponent. L'arribada del regadiu va significar una profunda revolució. Les comarques no solament van anar canviant els productes de conreu, sinó que, simultàniament, es va transformar la fesomia del paisatge i la vida de la gent. Els recs antics de Lleida configuren, almenys des de l'edat Mitjana, una xarxa densa i irregular de canalitzacions que componen l'anomenada Horta de Lleida. El Canal de Pinyana és el més antic dels regadius comunitaris existents actualment a Catalunya i abasta la ciutat de Lleida d'aigua potable des de fa molt de temps. Al segle XII, el lleidatà Pere de Sassala, va allargar fins a Alcarràs, passant per la ciutat de Lleida, una antiga sèquia que portava aigua a Almenar des del riu Noguera Ribagorçana i va bastir el canal de Pinyana, que ha regat les hortes del Segrià durant més de 800 anys. A partir de la segona meitat del segle XIX, el reg s'amplia cap a les planes d'Urgell, a llevant, mitjançant el canal d'Urgell (inaugurat l'any 1862) i, anys més tard, a l'àrea d'encaix entre el Cinca i el Segre, a ponent, amb el canal d'Aragó i Catalunya (1902). Actualment, s'està executant la construcció de les darreres fases del canal Algerri-Balaguer i el projecte d'actuació del canal Segarra-Garrigues. Aquest preveu una ampliació de la zona regable de les Terres de Lleida de 108.000 hectàrees brutes (70.000 hectàrees netes) a partir de volums d'aigua derivats del tram mig i baix del riu Segre, obtinguts per l'increment de capacitat de regulació del tram mig del riu Segre. Aquest increment el proporciona l'embassament de Rialb (inaugurat l'any 2000), així com les captacions d'aigua del tram baix del riu Segre (Utxesa).

Està previst que dels 342 hm³ necessaris, 273 provinquin del tram mig i 69 del tram baix del riu Segre. Actualment, aquesta zona està dedicada al cultiu de cereal, bàsicament ordi, ametllers i oliveres. L'actuació Segarra-Garrigues està formada per un conjunt d'obres i procediments, la finalitat dels quals és millorar la xarxa de transport, regulació (juntament amb l'embassament d'Albagés) i distribució, tot

plegat, lligat a la concentració parcel·lària dels termes afectats. (2002. *Proyecto del Regadío y de la Concentración Parcelaria del Segarra-Garrigues*).

Fig. 4.5. Costers de pinassa i pantà de Rialb

La Llei de Forest de 1908 promou una política de repoblació a tot l'estat espanyol. Les muntanyes prepirinenques es veuen especialment afavorides atès que es trobaven força degradades per la sobrepastura i la tala. Aquestes plantacions mitiguen els efectes erosius de les aigües pluvials i redueixen els moviments de massa dels vessants, de forma que eviten desprendiments. Amb aquesta política, es dona un pas endavant vers la recuperació de la vegetació d'un ampli sector de les terres muntanyenques

que conformen les conques de les dues Nogueres i el Segre. A banda de la protecció del sòl davant l'erosió, també es potencia l'establiment de la vegetació natural que, emparada en la massa repoblada, acabarà desplaçant-la i substituint-la.

Fruit d'aquesta política i amb la creació de la *Confederación Hidrográfica del Ebro*, s'inicia la construcció de grans embassaments amb la finalitat d'explotar les aigües superficials per a reg i generar energia hidroelèctrica. Aquest fenomen serà important de cara a la repoblació d'espècies vegetals i a la protecció dels vessants que limiten els embassaments.

Així doncs, el segle XX comença amb la imperiosa necessitat de generar energia hidroelèctrica, necessitat que porta implícita la construcció de grans obres, la inundació d'àmplies superfícies de terres de conreu i, fins i tot, el desplaçament de poblacions. Certament, la construcció de l'embassament de Camarasa, al riu Noguera Pallaresa, iniciada l'any 1917, va constituir la primera gran transformació visible del paisatge de les serres lleidatanes. La seva central entrà en funcionament l'any 1920. Conseqüències molt similars en el paisatge es donarien amb les grans preses del riu Noguera Ribagorçana, sobretot Canelles i Santa Anna.

Uns anys abans (1912), havia començat la construcció de la central de Seròs, al terme d'Aitona, que s'alimenta a través d'un canal de 28 quilòmetres que deriva aigua del Segre al sud de la Mitjana de Lleida. Més tard, ja a la dècada dels anys trenta, es construeix la presa de Sant Llorenç de Montgai i el canal auxiliar d'Urgell. Aquest bon inici de segle produeix una empenta econòmica que conclou sobtadament amb la Guerra Civil. La postguerra és feixuga. L'aïllament polític i econòmic de l'Estat espanyol no contribueix en absolut a la recuperació econòmica que altres estats europeus sí aconsegueixen després de la Segona Guerra Mundial.

A partir de la dècada dels anys setanta del segle passat, però, es produeix un gran creixement econòmic. La tipologia dels conreus canvia bàsicament a l'horta de Lleida, amb l'expansió de la fruita dolça – el que els geògrafs i economistes anomenaren la “regió fruitera de Lleida” – però alhora es produeixen canvis profunds en els usos del sòl de tot el territori. Moltes terres agrícoles es reconverteixen en sòl industrial, es construeixen granges de bestiar porcí i la xarxa de comunicacions va adquirint proporció en el conjunt del paisatge.

Actualment, el model de vida de la societat ha provocat l'aparició d'impactes paisatgístics importants. Els més destacables s'associen a la urbanització de grans extensions de terreny i a la construcció de vies de comunicació importants (carreteres, autovies, vies fèrries d'alta velocitat, aeroports, aeròdroms, etc.), plantes de tractament de residus, infraestructures de regadiu i a instal·lacions productores d'energia com ara les centrals elèctriques (figura 4.6), parcs solars, eòlics, etc. Es tracta d'un ritme de transformació molt alt, sense precedents històrics, que pot tendir fàcilment a la banalització del paisatge i a la pèrdua de trets identitaris. Tot i això, cap altre factor fa canviar tant i en tan poc temps la fesomia d'un paisatge com els incendis forestals. A les Terres de Lleida – als seus marges forestals –, en els darrers anys, els incendis han afectat algunes superfícies de brolla arbrada de pi blanc, pinassa, carrascars i garriga, amb conseqüències no solament per a l'economia del territori i la conservació de la biodiversitat, sinó també en termes de manteniment dels processos naturals i ecològics, l'oci i l'estètica del paisatge.

Fig. 4.6. Presa de Carratalà, que recull les aigües provinents del canal de Seròs abans d'unir-se amb les del Segre. Vista des del marge dret del riu Segre.